

ՎԱԶԱԳԱՆ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Քանասիրական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ԳՊՀ, ԳՀՃ

ՀԱՅՈՑ ԵՂԵՈՆԸ ՍԱՂԱՔԻԱ ՕՐՄԱՆՅԱՆԻ ԽՈՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ՀՐԱՆՏ ՍԱԹԵՒՈՍՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՍԵՋ

Մեր պատմության, մշակույթի ներքին «հակասությունն» այն է, որ հայ ժողովուրդը, ձեռավորվելով Հայկական լեռնաշխարհում, Ի. դարասկզբին զրկվեց իր պատմական հայրենիքից: Ասել է թե՛ նրա սիրտը կես եղավ: Բնական է, որ բաժանված մասերը միտված են միմյանց: Այս տեւական, չընդմիջվող գործընթացն ավելի կենսաբանական, քան թե դաստիարակչական կամ կրթական բնույթ ունի. մեր մշակույթի ընդերքում առավել կամ պակաս խորությամբ մշտապես հնչելու է արյան կանչը ոչ այնքան որպես «վերհուշ», որքան ներդաշն ապրելու բնական պահանջ: Ամեն սերունդ իր ուժերի կարողության չափով իր ներգրտման է ունենում այս անշրջանցելի երեւույթի իմաստավորման ոլորտում:

Հարկ է նկատի ունենալ, որ այս զգայուն խնդրին վերաբերող նյութերն ավելի նկարագրական բնույթ ունեն եւ կամ կապվում են փաստերի հրապարակման հետ: Քիչ են այն աշխատանքները, որտեղ վերլուծություններն ավելի ինքնաքննության են նման, որոնք երեւույթների պատճառահետեւանքային կապերը բացահայտելու նպատակ կհետապնդեն: Այս իմաստով բացառիկ կարեւորություն ունեն Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի խոհագրությունը («Խոհք եւ խօսք») որպես հրապարակախոսական ժանրի գործ, եւ Հրանտ Մաթեոսյանի «Ձեզոք գոտի» դրաման՝ որպես գեղարվեստական բարձրարժեք ստեղծագործություն¹: Դրանք գրված են միմյանցից վաթսուն տարվա տարբերությամբ, սակայն ներքին փիլիսոփայությամբ համատեղվում են. այս երեւելի անհատականությունների նպատակը սեփական ժողովրդի՝ անդառնալի

¹ Տե՛ս ՄԱՂ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, *Խոհք եւ խօսք*, Երուսաղէմ, 1929. նաեւ ՀՐ. ՄԱԹԵՒՈՍՅԱՆ, *Հատընտիր*, Երկու հատորով, Երեւան, 2005: Այսուհետ՝ այս հրատարակություններից արված մեջբերումների էջերը կնշվեն տեղում:

հետեւանքներ ունեցող սխալների բացահայտումն է՝ ապագայում նման վտանգներից խուսափելու հստակ միտումով:

Օրմանյանի գործունեությունը համընկնում է մեզ համար ճակատագրական դարձած ժամանակաշրջանի հետ: Սուլթան Համիդի տիրապետության օրոք Պոլսի պատրիարքական աթոռը հինգ պատրիարք ունեցավ՝ Ներսես Վարժապետյան, Հարություն Վեհապետյան, Խորեն Աշրգյան, Մատթեոս Իզմիրլյան, որի օրոք տեղի ունեցան 1895-ի եւ 1896-ի դեպքերը, եւ Մաղաքիա Օրմանյան: Պատմական փաստերի մեջ չմտնելով՝ ասենք, որ Իզմիրլյանը ճաշակեց իր ժողովրդին պարտադրված ճակատագրի լեզին: Նա մնաց որպես խրոխտ առաջնորդ, ինչի հետեւանքով մենք ձեռքբերումներ չունեցանք: Օրմանյանը ո՛չ հակադրվեց, ո՛չ էլ ենթակա դարձավ Համիդին: Իր գործունեությանը զուգահեռ՝ արքեպիսկոպոսն արձանագրել է հայ հասարակության նկարագիրը հարյուր տարի առաջ: Առանց միջնորդավորումների՝ նա գծում է իրադարձությունների ընթացքը, կուսակցությունների առաջացումը, ուր անկազմակերպ ու շփոթ շատ բան կա: Առաջին լուրջ մեղադրանքը դրանց ճյուղավորումն է, որ տասնյակի հասավ, գուցե եւ անցավ: Մինչդեռ «համերաշխ գործունեություն մը, որչափ ալ տկար եւ անզօր, կրնար վերջապէս գոհացուցիչ վախճանի մը յանգիլ...»: Գնալով դրանց միջեւ եղած հակասությունները թշնամանքի վերծվեցին. փոխադարձաբար՝ առաջնորդները գնդակահարվեցին կամ սրածվեցին, եւ «փոխանակ իբրեւ ազգասէրներու խումբ մը յարգուելու, իբրեւ սրիկայական ջոկատ մը անարգուեցան» (216):

Երկրորդ թերությունը կապված էր վստահություն չներշնչող առաջնորդների հետ. «Յախուռն, անփորձ երիտասարդներ, անփորձ դպրոցականներ, բախտախնդիր պանդուխտներ, արկածախնդիր գլուխներ, որոնք ո՛չ հիմնական ծրագիր կարողացան առաջադրել, ո՛չ էլ հաստատուն ուղղութիւն մը ունենալ եւ ո՛չ էլ փորձառութիւնէ օգտուիլ» (216):

Սա լուրջ մեղադրանք է, որ առաջադրում է Օրմանյանը: Գրականությունը՝ իր հերթին, ստեղծված կացությունն արտահայտել է ամենատարբեր երկերով ու մտտեցումներով: Բայց Օրմանյանի գնահատականներն իրենց ուղղակի, փաստական հիմնավորումներով բացահայտում են այն երեւույթները, որոնք մեզ համար ճակատագրական դարձան:

Ավելորդ է ասել, որ գրականությունն իր արձանագրումներն արել է խոր հոգեբանական հիմնավորումներով, դրա հետեւանքների ու ձախողումների վերլուծությամբ: Բավական է հիշատակել Գուրգեն Մահարու

«Այրվող աչգեստաններ» վեպը, ուր երեւոյթը քննվում է իր ծագման, նաեւ ծավալման ընթացքի մեջ: Որքան էլ ցավալի է, այս երկը Մահարուն գերեզման տարավ, քանի որ առանձին գրողներ, նաեւ անձնական շահագրգռություններ ունենալով, իսկական արշավ կազմակերպեցին՝ հանիրավի մեղադրելով նրան: Իրականում Մահարին խորությամբ իմաստավորել էր ոչ այնքան գործնական, որքան հարձակողական կեցվածք ընդունած ազգային գործիչների, կուսակցութայինների անպատասխանատու գործունեությունը: Այս իմաստով Մահարու վեպը բացառիկ է ինչպես ճանաչողական, այնպես էլ սերունդներին՝ հետո եկողներին ուղղված դասերով: Պատմության մեջ, մասնավորապես՝ ճակատագրական պահերին թույլ տված սխալների համար ոչ թե պատասխան են տալիս, այլ վճարում են անդառնալի կորուստներով: Ահա այս ամենն իր ներքին սթափ վերլուծություններով, փաստերի համադրումներով ներկայացնում է արքեպիսկոպոս Օրմանյանը՝ ստեղծելով «Խոհր Է Խօսք» խոհագրությունը. սա պատասխանն է բոլոր նրանց, ովքեր նրա կենդանության օրոք, ապա եւ մահից հետո պիտի թղթե սրեր ճոճեին Օրմանյանի ժայռեղեն տրամաբանության դեմ:

Մատուցման ձեւով, ժամանակագրությամբ ու փաստերի համադրումներով այն հակվում է դեպի օրագիրը:

Սովորաբար վերնագիրը միշտ ըստ էության է լինում: Խոսքը հոգեւորականի համար ամեն ինչի սկիզբն է, դա լոգոսն է: Այստեղից էլ այն պատասխանատվությունը, որ ունի Օրմանյանն իր արտահայտած, առավել եւս գրած խոսքի հանդեպ: Այսուհանդերձ՝ տարբեր որակումները, որոնք բնորոշ են այս ժողովածուին, ամբողջությամբ չեն արտահայտում այն յուրահատկությունները, ինչը բնորոշ է Օրմանյանի ոճին, քանի որ կան այլ որակներ, որոնք միասնական, ամբողջական են դարձնում պատրիարքի խոսքը: Պատմական փաստերը նա ներկայացնում է երկու կարեւոր կողմերով: Դրանցից մեկը կարելի է անվանել իրատեսական, իսկ մյուսը՝ բարոյական տեսանկյուն:

Նա դեպքերի վերլուծությունը կատարում է բացառապես տրամաբանական եզրահանգումների ճանապարհով՝ առանց հուզական լարումների: Ամեն ինչի մասին խոսում է գրեթե նույն հնչերանգով, եթե խոսքն անգամ վերաբերում է իր նկատմամբ իրականացված մահափորձին: Պատրիարքը ոչ մի պահի տեսադաշտից չի կորցնում իրադարձությունները տրամաբանորեն վերլուծելու, անհրաժեշտ եզրահանգումները վերացականությունից հեռու քննելու հրամայականը: Այստեղ արդեն

կարեւորվում է ժողովրդի կյանքի եւ առանձին անհատի ճակատագրի միջեւ եղած ընդհանրություն-նույնությունը: Վերափոխված, բզկտված են ինչպես ազգի ֆիզիկական մարմինն ու հոգին, այնպես էլ արքեպիսկոպոսի ներաշխարհն ու մարմինը:

Բայց մյուս կողմից՝ չի կարելի անտեսել ամենակարեւորը. արքեպիսկոպոս Օրմանյանը դառնում է պատմաբան-բարոյագետ. այս իմաստով նրա խոսքը յուրօրինակ ճշմարտության նշան է, որին հարկ է եթե ոչ հետեւել, ապա գոնե մշտապես աչքի առջեւ ունենալ: Բայց սա եւս՝ Օրմանյանի բարոյագիտությունը նույն իրատեսությունն է, միայն թե այն միտված է մարդկային մտածողության բարոյական կողմին՝ բարու եւ չարի, պատճառի ու հետեւանքի հետեւողական քննությանմբ: Օրմանյանը դառնում է պատմաբան-բարոյագետ այն պատճառով, որ անխուսափելիորեն առնչվում է հասարակական կյանքի բարոյական ոլորտին, եւ սա ինքնին հասկանալի է: Բայց սա երեւոյթների արտաքին կողմն է: Ավելի կարեւոր է նրա՝ որպես հոգեւորականի վարքագծի, հոգեբանության, ընդհանուր նկարագրի հարցը, ինչն ընկած է նրա աշխարհայացքի հիմքում: Այստեղից էլ նրա ընկալումներն ԱԶՍՈՒԹՅԱՆ վերաբերյալ, որն էլ իրականում ուղղորդում է «Խոհր եւ խօսք» ժողովածուի ներքին տրամաբանությունը:

Որպեսզի մարդն ապահովություն ստանա, հարկ է, որ պայմաններն ու օրենքները զսպեն մյուսների «ըստ քմաց գործելը», եւ որպեսզի հավասարակշռությունը պահվի, եւ գործադրությունն ապահովվի, պետք է որ ինքն էլ այն կապերին ենթարկվի: «Ահա՛ թէ ինչպէս անհատական ազատութեան հիմնակէտը պայմաններու ենթարկուելուն մէջն է, որով կանոնին լուծը կըլլա քաղցր, եւ օրէնքին բեռը կըլլա փոքրոգի» (39–40): Օրմանյանն այս ձեւակերպումները՝ որպես իր ապրած կյանքի ընթացքում ձեռք բերված ընկալում, շարադրել է 1917-ի դեկտեմբերին: Այդ ժամանակից անցել է ավելի քան հարյուր տարի, եւ դա բավարար է, որ մենք գիտակցենք այս խնդրանք-պահանջի էությունը եւ գործադրենք այն: Բայց ո՞րն է այդ պահանջի էությունը: Օրմանյանի ձեւակերպումից հետեւում է, որ հասարակությունը կարող է գոյություն ունենալ միայն զոհաբերության պայմաններում, երբ նրա անդամները գիտակցում են իրենց անհատական շահերի զոհաբերումը ընդհանուրի շահին, եւ որ հասարակությունն ուժեղ է եւ ապահով կլինի այնքանով, որքանով մարդկանց գիտակցության մեջ հստակորեն ամրագրված կլինի սեփականն ընդհանուրին զոհաբերելու պատրաստակամությունը:

Ակնհայտ է, որ հայ հասարակական միտքն ըստ ամենայնի չի գնահատել Օրմանյանին, եւ նրա՝ մեզ՝ սերունդներիս տված դասերը չեն շրջանառվել մարդկանց գիտակցության մեջ: Հաճախ, քաղաքական նպատակներից ելնելով, մարդիկ նույնիսկ դասագրքեր են կեղծել եւ կամ խարխափել են երջանիկ անգիտության ծովում:

Մեր գրականության մեջ այս հարցի ամենախոր եւ հետեւողական վերլուծությունը կապված է Հրանտ Մաթեոսյանի անվան հետ: Միակ պիեսը՝ «Չեզոք գոտի» վերնագրով, գրվել է 1973-ին: Դեպքերը տեղի են ունենում Անիում 1914-ին: Գրողը կառուցվածքային շրջանակի մեջ է դրել գործողությունը: Այստեղ՝ Անի, հուլիսյան մի գիշեր կարմիր հագած զինավառ տղաների խումբ եկավ, մոմեր վառեց, համբուրեց վանահոր աջը, երգեց վրեժի ու հուլյսի իր երգը, երգվեց ու «գնաց թաղվեց գիշերվա խավարում»: Դրաման, ամենայն հավանականությամբ, ծնունդ է առել «Թափանցիկ օրվա» եզրահանգումներից մեկից. «Եւ տղաների այն հարյուրավոր խմբերը, որ գիրք ու վառող առած գնում էին կարմիր դրոշ պարզելու մեր կորչող կապույտ աշխարհի գլխին եւ շան լակոտի պես գնդակահարվում էին սահմանի վրա եւ թիկունքից, եւ ճակատից»:

Ինչո՞ւ: Դարասկզբի կործանումների պատճառները բացահայտելիս այս հարցը քիչ է տրվել (բացառություններից մեկը Մուշեղ Գալշոյանն է): Մաթեոսյանի հայացքն անհամեմատ լայն է, նա երեւույթները չի քննում ի. դարասկզբի ողբերգության համատեքստում. վերջինս մի դրվագ է պատմության անընդգրկելի օվկիանոս: Պահանջվեց, եւ Բագրատունիներն սպառնեցին ապագա դարերի մեր ուժերը, բայց նրանք չկարողացան Հայաստանը միասնական պետության մեջ միավորել, թեեւ ժամանակին դրա հնարավորությունը կար: Եղածը միախառնելու, միաձուլելու, միասնական դարձնելու նպատակ չկար, էլ չենք ասում դրա իրականացման մասին: Այդ հսկայական տարածությունը, որ Ղարաքիլիսից ձգվում է մինչեւ Ուշքիլիս, «թուրքերեն» էր, մինչդեռ հայերեն էր լինելու: Ուրիշի կողմից մեր աղճատված, անվանափոխված երկիրը շարունակում է մնալ մեր հիշողության մեջ: Սա մեր նկարագրին բնորոշ որակ է եւ ծանր որակ: Գրողն իր հարցադրույցներից մեկում ասում է, թե մենք մերը, մեր մտածածը չենք ասել, այլ ուրիշի ասածն արտահայտվել է մեր բերանով. «Ստամբուլը պիտի դառնա արյան ծով» ռուս-կազակական երգը մենք ենք երգել, եւ ուրիշների վերաբերմունքն այլ մեկի հանդեպ դարձրել ենք մեր վերաբերմունքն առ այսինչը: Նման մտածելակերպի հետեւանքները

պարզապես աղետալի են: Բայց առավել կարեւոր է չարի դեմ պայքարի ձեւերի քննությունը, որ արտահայտված է ինչպես Օրմանյանի խոհադրություն, այնպես եւ Մաթեոսյանի ստեղծագործության մեջ:

Չարը մերժելու բացարձակ ձեւը համբերությունն է: Չարին չարություն մը պատասխանելը միայն ծավալում է դրա սահմանները, քանի որ այն բնազդային մղումների դրսևորում է, որ կարող է միայն ոճիր իրականացնել: Վերջին հաշվով՝ ամենից լավը «չար չլինելն է»: Եթե մարդ բարի գործ է կատարում, նա գործում է հանուն բարու՝ զսպելով ուրիշի եւ սեփական չարությունը: Միայն այդ ճանապարհով էլ մարդը, ըստ Շելերի, կկարողանա բարություն անել՝ միաժամանակ չարի ազդեցությանը չենթարկվելով:

Ո՞րն է ելքը, որ առաջադրում է Մաթեոսյանը: Իրատես լինել: Ընդունել կյանքն այնպես, ինչպես որ կա: Մարդիկ, Ն. Ա. Բերդյաևի համոզմամբ, քավության նոխազ գտնելու անհաղթահարելի անհրաժեշտություն ունեն: Ամեն ինչում մեղավոր է հակառակորդը: «Դա կարող է լինել հրեան, հերետիկոսը, մասոնը, ճիզվիտը, յակոբինյանները, բոլշևիկները, բուրժուազիան, միջազգային գաղտնի կազմակերպությունները եւ այլն»²: Բայց փորձը ցույց է տալիս, որ որքան հետևողականորեն ոչնչացվում են դրանք, այնքան ծավալվում, ավելի արագ է պտտվում արյունոտ կարուսելը: Բերդյաևը չգիտե, որ մեզ համար քավության նոխազը թուրքն է: Մաթեոսյանը մեզ հոգեբանորեն մեր թշնամուց հեռու, ազատ, անկախ պահելու ներքին մղումն ունի: «Ամեն ժողովուրդ իր թուրքն ունի, դու քեզ նայիր», — պատգամում է Մաթեոսյանը: Ելքն իրականության հետ հաշտվելն է, այսինքն՝ աշխարհի անկատարությունն ընդունելը եւ մարդու հանդեպ հանդուրժողականություն հանդես բերելը: Իհարկե, չարի դեմ հարկ է պայքարել առաջին հերթին հոգեւոր արժեքների, ճիզերի գործադրմամբ եւ ոչ թե ֆիզիկական ուժի կիրառման ճանապարհով: Ձգտելով ոչնչացնել այն՝ մենք մեզ զրկում ենք նրան հաղթահարելու, դրանով իսկ վեհանալու, վսեմանալու հնարավորությունից: Հակառակ դեպքում կյանքը վերածվում է ինքն իրեն կրկնող կախարդական շրջանի, որտեղից դուրս գալն անհնարին մի բան է:

Միամտություն է կարծել, թե Մաթեոսյանը չարի հանդեպ կրավորական կեցվածք ընդունելու պահանջ է դնում: Եթե անհաղթահարելի է չարը, ապա այն հարկ է հանդուրժել, դիմանալ, համբերել, իսկ եթե անհնարին է դիմանալը, ապա միասնական ուժի գործադրումը դառնում է

² Վ. Ռ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Հրանտ Մաթեոսյան. ստեղծագործությունը, Երեւան, 2013, էջ 554:

Ինչպես ասում են, մեկնաբանություններն ավելորդ են:

Ուրեմն՝ ականջալուր լինենք մեր մեծերին, մասնավորապես՝ Օրմանյանին եւ Մաթեոսյանին, որոնք իրենց ժողովրդի հետ եւ նրա պատմության մեջ անցան երկրային դժոխքի պարունակներով, բայց երբեք չկորցրին ուժեղ եւ առողջ հանրություն ունենալու պահանջ-հրամայականը:

РЕЗЮМЕ

В статье представлены идеи, поднятые в трудах архиепископа Магакии Орманияна, Гранта Матевосяна и Левона Хечояна, касающиеся геноцида начала XX века. В труде «Раздумья и заветы» Орманиян показывает те вопиющие упущения партий того времени, в следствие которых наши потери достигли катастрофических масштабов. Художественное осмысление этих событий было представлено в произведениях Гранта Матевосяна («Нейтральная зона») и Левона Хечояна («Черная книга, тяжелый жук»). Победы над злом можно достигнуть только единой, всеобщей борьбой.

В начале XX века мы не были готовы к всеобщей борьбе, в результате чего мы потеряли Западную Армению.

SUMMARY

The article presents the ideas raised in the writings of Archbishop Malachia Ormanian, Hrant Matevosyan and Levon Khechoyan regarding the Armenian Genocide that took place in the early 20th century. In the book “Thoughts and Words”, Ormanian shows those glaring omissions made by the parties of the time, because of which our losses reached catastrophic proportions. The fictional interpretation of these events was presented in the works of Hrant Mattheosyan (“Neutral Zone”) and Levon Khechoyan (“Black Book, Heavy Beetle”). In the fight against evil, only a unified struggle can be crowned with victory.

At the beginning of the 20th century, we were not ready for a unified struggle and as a result, we lost Western Armenia.